

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YAPI, İŞLEV VE ANLAM İLİŞKİLERİ AÇISINDAN CÜMLE GRUPLARI VE CÜMLE TÜRLERİ ÜZERİNE BİR DENEME II

Ahmet AKÇATAŞ*

Özet

Cümlelerin sınırları, anlam bakımından çizilirse, yapı bakımından cümle olarak belirlenen birkaç cümleyi bir arada ele almamız gerekebilir. Çünkü bazı cümlelerde noktanın bittiği yerde, anlam bitmemiştir. Makalede cümleler, yapılarına göre basit ve birleşik olma; anlamlarına göre bağımsız ve bağımlı olma şeklinde yeniden tasnif edilerek cümle grupları bir tabloyla belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: bağımlı cümle, bağımsız cümle, yapı, anlam, cümle grubu.

Abstract

Several sentences, which have been determined as sentences in terms of structure, should be treated or discussed, if the borders of sentence are described in terms of meaning. Because although full stop, meaning does not finish in some sentences. According to the structures of sentences, sentences are introduced as the form of simple and combined, and also according to the meanings of sentences, these sentences are introduced as the form of dependent and independent. Thus, sentence groups have determined by a chart.

Key words: dependent sentence, independent sentence, structure, meaning, sentence group.

Cümle; “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir olayı, bir hareketi, bir isteği, bir yargı biçiminde anlatan kelimeler topluluğudur.” şeklinde tanımlanabilir. Bu,

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Ü. Fen-Edeb. Fak.

anlama dayalı bir tanımdır. Ancak yapı bakımından cümle, iki nokta arasında kalan anlatım parçası olarak değerlendirilir. Anlam ve yapı bakımından yapılmış bu tanımlar, bize cümlenin sınırlarını belirlememiz açısından sıkıntı çıkarmaktadır. Cümlenin sınırları, anlam bakımından çizilirse, yapı bakımından cümle olarak belirlenen birkaç cümle yapısını bir arada ele almamız gerekir. Çünkü noktanın bittiği yerde, anlam bitmemiştir. İşte bu çelişkiyi çözmemiz gerek.

Cümlenin sınırlarını belirlerken neyi ölçü olarak alalım? Taşındığı yargı, kendi içinde biten cümlelerde sorun yok. Ancak bilhassa tahkiyeli (öyküleyici) anlatımda, sınırlanmış cümle dizilerinde bu sorun görülüyor:

(1) *“İhtiyar, kaftanın altından kolunu çıkardı, sıvadı.*

(2) *Bey’e uzattı..” (Forsa)*

Yukarıdaki iki cümle, nokta sınırıyla birbirinden ayrılmış. Ancak “çıkardı”, “sıvadı” ve “uzattı” yüklemelerinin belirlediği fil dizisi, sıralı bir bütünü oluşturuyor. İşte bu bütüne ne ad vereceğiz? Dil bilimciler, buna sözce diyor. (Vardar 1988: 189) Eğer arada nokta değil de virgül olursa sıralı birleşik cümle oluyor. Bu da sözce-cümle ayrımını, karışık bir hâle sokuyor. Yani bize göre “sözce” terimi, cümlenin sınırlarını belirlemede kesin çizgiler çizmede yetersiz görünüyor.

Türkçede cümlenin sınırlarını çizmek için gerekli ölçüyü veya ölçüleri belirlemek görüldüğü üzere oldukça zor. Bu ölçü belirleme zorluğu, Türkiye Türkçesi üzerine yapılan dil çalışmalarında karşımıza sık çıkıyor. Farklı çalışmalar farklı ölçülere göre tasnif ve belirleme yaptığında oluşan karmaşalar, Türk dilinin araştırma sorunlarının temel sebepleridir diyebiliriz.

Türkçenin işlev, yapı ve anlam işleyişleri, iç içe bir şekilde oluşmuştur. Bu, dili hem daha güçlü, hem daha zor yapar. Bu yüzden Türkçeyi incelerken bir matematikçi gibi düşünmek gerek. Ayrıntılara girerek yapılan bir inceleme, Türkçenin araştırma zorluklarını birer birer aşmayı sağlayabilir.

Cümle tanımlarına baktığımızda, anlamın sınır belirleyici olduğunu görüyoruz. O zaman anlamı esas almamız gerekiyor diyebiliriz. Bu durumda, yapı bakımından sınır çizici kabul edilen noktaya ne denilebilir? Bunu örnek üzerinde noktalı ve virgüllü yapıları karşılaştırarak çözmeye çalışalım: *“Köy romanlarında yerel ağzı kullanmak gerektiğine inanıyor ve köyü konu alan romanlarında ağızla söyleyişleri çok kullanıyor.”* sıralı cümlesinde sebep - sonuç ilişkisiyle sıralanmış bir durum ve onun sonucu fil belirlenmiştir. Ancak “ve” bağlacının olduğu yere nokta koyarsak, genel anlayışa göre iki cümle yapmış oluruz:

“Köy romanlarında yerel ağzı kullanmak gerektiğine inanıyor.

Köyü konu alan romanlarında ağızla söyleyişleri çok kullanıyor.”

İki ifade arasında ne fark var? Arada anlam olarak fark yok. Nokta, sadece düşünce durağı, birleşik yapıda ise bu işlevi bağlaç görüyor.

Noktalama işaretleri, tek başına cümle sınırlarını belirleyemez; sadece düşünce bağları ve durakları oluşturarak cümle kurmayı ve onu anlamayı kolaylaştırır, diyebilir miyiz? Yoksa basit ve birleşik cümle tanımlarını gözden mi geçirmeliyiz?

Görülüyor ki cümle konusunun hem yapı hem de anlam olarak ele alınmasına ve yeni bir tasnife ihtiyaç vardır. Bu tasnifi biz, yapı –anlam kategorisinde bir arada değerlendirerek yaptık.

Yapı - Anlam Bakımından Cümle Sınırları:

Cümle sınırları, yapı – anlam özellikleri bakımından ikiye ayrılabilir:

1. Bağımsız Cümleler,
2. Bağımlı Grup Cümleler

Bunları, şu şekilde inceleyebiliriz:

1. Bağımsız Cümleler

Anlamın tek nokta sınırında tamamlandığı, anlamın tamamlanması için başka cümlelere ihtiyaç göstermeyen cümlelerdir. Düşünce, bilgi veya duygu, tek cümle yapısında verilir. Yani anlam, tek cümle yapısı içinde kalmıştır. Açıklama, örnekleme, yorumlama vb. işlevinde başka cümle de bulunmamalıdır:

“Ölçü ve uyağın şiire kazandırdığı hiçbir şey yoktur.” cümlesi, tek başına kullanıldığında, böyle bağımsız bir cümle kurulmuştur. Bu cümlenin derin yapısını, yani eksik kalan bilgileri, okuyucu, kendi zihninde tamamlayacaktır.

Biz, bağımsız cümleleri yapılarına göre ikiye ayırıyoruz:

- 1.1. Bağımsız Basit Cümleler
- 1.2.. Bağımsız Birleşik Cümleler

Bunları, şu şekilde inceleyebiliriz:

1.1. Bağımsız Basit Cümleler

Bağımsız basit cümleler, anlamın tek nokta sınırında tamamlandığı, anlamın tamamlanması için başka cümlelere ihtiyaç göstermeyen basit cümlelerdir : “Soframız, herkese açıktır.” cümlesi, tek başına bağımsız basit bir cümledir.

1.2. Bağımsız Birleşik Cümleler

Bağımsız birleşik cümleler, anlamın tek nokta sınırında tamamlandığı, anlamının tamamlanması için başka cümlelere ihtiyaç göstermeyen birleşik cümlelerdir. Bunlar, kendilerini oluşturan cümlecikler arasında bağlara sahiptir. Fakat kendileri dışındaki cümlelerden bağımsızdır:

“*Soframız, yolu kapımıza düşen herkese açıksa size de elbet açık olacak, dedim.*” cümlesi, tek başına bağımsız birleşik bir cümledir. Bu cümle, birleşik cümle yapısında kendi içinde anlamını tamamlar.

2. Bağımlı Grup Cümleler

Metin içinde, bir cümleyi açıklayan, tamamlayan başka cümle veya cümleler varsa, onunla veya onlarla birlikte bir cümle grubu oluştururlar:

- (1) “*Ölçü ve uyağın şiire kazandırdığı hiçbir şey yoktur.*
- (2) *Çünkü şiiri şiir yapan unsurlar, bunlar değildir.*
- (3) *Anlam güçsüzse, bu unsurlar, şiiri kurtaramaz.*”

Türkçenin cümle yapısı, önceki örnekte geçen üç cümleyi birleştirme gücüne sahiptir:

“Anlam güçsüzse ölçü ve uyak, şiiri şiir yapan unsurlar olmadığı için şiiri kurtaramaz ve bu yüzden de şiire kazandırdığı hiçbir şey yoktur.

Peki bu cümleye ne diyeceğiz? Bugün şartlı sıralı cümle deniyor. Ama biz bu cümleyi grup cümleler içinde değerlendireceğiz. Bakacağız eğer başka cümleye bağlı değilse bağımsız, bağlıysa onlarla birlikte bağımlı cümle grubu diyeceğiz.

Dil bilimcilerin sözcük dediği cümle grubu için, Kerime ÜSTÜNOVA, *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler* adlı çalışmasında *cümleden büyük birlik* terimini kullanıyor. (Üstünova 1998: 2) Biz, farklı olarak bu cümleleri bağımlı cümle şeklinde değerlendiriyoruz ve bağımlı cümleleri, yapılarına göre üçe ayırıyoruz:

- 2.1. Bağımlı Basit Grup Cümleler
- 2.2. Bağımlı Birleşik Grup Cümleler
- 2.3. Bağımlı Basit - Birleşik Grup Cümleler

Bunları, şu şekilde inceleyebiliriz:

2.1. Bağımlı Basit Grup Cümleler

Bağımlı basit grup cümleler, anlamın tek nokta sınırında tamamlanmadığı, anlamının tamamlanması için başka basit cümlelere ihtiyaç duyulan basit cümlelerdir. Bir basit cümle, başka basit cümleler tarafından açıklanır, yorum-

lanır veya örneklendirilir. Bu açıklanan – açıklayan ilişkisi, basit cümle gruplarını oluşturur:

- (1) “Soframız, herkese açık.
- (2) Yolunuz, kapımıza düşmüş.
- (3) Öyleyse size de elbet açık.
- (4) Ona böyle dedim.”

Bu cümle grubu, basit bir cümle (1 numaralı) ve bu cümleyi açıklayan -tamamlayan basit cümlelerden oluşmuştur. Bu sebeple bu gruba, bağımlı basit cümle grubu diyebiliriz.

2.2. Bağımlı Birleşik Grup Cümleler

Bağımlı birleşik grup cümleler, anlamın tek nokta sınırında tamamlanmadığı, anlamının tamamlanması için başka birleşik cümlelere ihtiyaç duyulan birleşik cümlelerdir. Bir birleşik cümle, başka birleşik cümleler tarafından açıklanır, yorumlanır veya örneklendirilir. Bu açıklanan – açıklayan ilişkisi, birleşik cümle gruplarını oluşturur:

“Soframız, yolu kapımıza düşen herkese açıksa size de elbet açık olacak, dedim.”

‘Arkadaşım da gelebilir mi?’ diye sordu.

Elbette isterse o da gelir, başkası da gelebilir.”

Bu cümle grubu, birleşik bir cümle (1 numaralı) ve bu cümleyi tamamlayan diyalog içindeki birleşik cümlelerden oluşmuştur. Bu sebeple bu gruba, bağımlı birleşik cümle grubu diyebiliriz.

2.3. Bağımlı Basit - Birleşik Grup Cümleler

Bağımlı basit - birleşik grup cümleler, açıklanan ve açıklayanın -basit ve birleşiklik bakımından- farklı cümle şeklinde kurulduğu cümlelerdir. Bunlar, kendi içinde ikiye ayrılır:

2.3.1. Açıklanan Basit - Açıklayan Birleşik Yapıda Grup Cümleler

2.3.2. Açıklanan Birleşik - Açıklayan Basit Yapıda Grup Cümleler

Bunları, şu şekilde inceleyebiliriz:

2.3.1. Açıklanan Basit - Açıklayan Birleşik Yapıda Grup Cümleler

Bir basit cümle, birleşik cümleler tarafından açıklanır, yorumlanır veya örneklendirilir. Bu açıklanan –açıklayan ilişkisi, basit cümlelerin birleşik cümlelerle tamamlanmasıyla kurulur:

- (1) “ O, çok anlayışlıdır.

(2) *İsteyen gelir, konuşur.*”

2.3.2. Açıklanan Birleşik – Açıklayan Basit Yapıda Grup Cümleler

Bir birleşik cümle, basit cümleler tarafından açıklanır, yorumlanır veya örneklendirilir. Bu açıklanan –açıklayan ilişkisi, birleşik cümlenin basit cümlelerce tamamlanmasıyla kurulur:

“Buraya gel, olanları gör dedim.

Ama gelmedi.”

Yapı ve anlam bakımından cümle sınırlarını çizerken, yukarıdaki ölçüleri dikkate alarak Türkçe cümleleri şu şekilde tekrar tasnif edebiliriz:

Bağımlı Cümleler	Bağımsız Cümleler
1. Bağımlı Basit Cümleler	1. Bağımsız Basit Cümleler
2. Bağımlı Birleşik Cümleler	2. Bağımsız Birleşik Cümleler
2.1. Basit Bağımlı Birleşik Cümleler	2.1. Basit Bağımsız Birleşik Cümleler
2.1.1. Bağımlı Girişik Birleşik Cümleler	2.1.1. Bağımsız Girişik Birleşik Cümleler
2.1.2. Bağımlı Şartlı Birleşik Cümleler	2.1.2. Bağımsız Şartlı Birleşik Cümleler
2.1.3. Bağımlı İç İçe Birleşik Cümleler	2.1.3. Bağımsız İç İçe Birleşik Cümleler
2.1.4. Bağımlı Ki'li Birleşik Cümleler	2.1.4. Bağımsız Ki'li Birleşik Cümleler
2.1.5. Bağımlı Sıralı Birleşik Cümleler	2.1.5. Bağımsız Sıralı Birleşik Cümleler
2.2. Karmaşık Bağımlı Birleşik Cümleler	2.2. Karmaşık Bağımsız Birleşik Cümleler
2.2.1. Bağımlı Girişik + Şartlı Birleşik Cümleler	2.2.1. Bağımsız Girişik+ Şartlı Birleşik Cümleler
2.2.1.1. // Girişik-Şartlı // //	2.2.1.1. // Girişik-Şartlı // //
2.2.1.2. // Şartlı- Girişik // //	2.2.1.2. // Şartlı- Girişik // //
2.2.2. Bağımlı Girişik + İç İçe Birleşik Cümleler	2.2.2. Bağımsız Girişik + İç İçe Birleşik Cümleler
2.2.2.1. // Girişik - İç İçe // //	2.2.2.1. // Girişik - İç İçe // //
2.2.2.2. // İç İçe - Girişik // //	2.2.2.2. // İç İçe - Girişik // //
2.2.3. Bağımlı Girişik + Ki'li Birleşik Cümleler	2.2.3. Bağımsız Girişik + Ki'li Birleşik Cümleler
2.2.3.1. // Girişik - Ki'li // //	2.2.3.1. // Girişik - Ki'li // //
2.2.3.2. // Ki'li - Girişik // //	2.2.3.2. // Ki'li - Girişik // //
2.2.4. Bağımlı Girişik + Sıralı Birleşik Cümleler	2.2.4. Bağımsız Girişik + Sıralı Birleşik Cümleler
2.2.4.1. // Girişik - Sıralı // //	2.2.4.1. // Girişik - Sıralı // //
2.2.4.2. // Sıralı - Girişik // //	2.2.4.2. // Sıralı - Girişik // //

Not: Sadece iki cümleden oluşmuş cümle grupları verilmiştir. Daha fazla cümlenin birlikte kurduğu gruplar için üçlü, dörtlü veya beşli karmaşık cümle grupları belirlenebilir.

Örnek: *Bağımlı Girişik + İç İçe + Ki'li Birleşik Cümleler:*

Bu tabloya baktığımızda şu soruları sorabiliriz: Bu cümle yapılarının örnekleri, dil incelemesi yapan kitaplarda bulunabilir mi? Dil bilgisi kitaplarında yer alan cümle örnekleri, bağımlı veya bağımsız olmaları bakımında yeniden incelenebilir mi? Bu inceleme, maalesef mümkün değildir. Çünkü bizim gramer anlayışımız, cümleyi en büyük dil yapısı olarak görüyor. Bugün gramer

kitaplarına baktığımızda bütün cümleleri, bağımsız gibi görüyoruz. Ancak örneklendirme işlemimizi, metin boyutunda yaparsak incelememize örnek bulabiliriz.

Metinleri incelediğimizde bazı cümlelerin bağımlı, bazılarının da bağımsız olduğunu görebiliriz. Basit veya birleşik olma yapıyı ilgilendirirken, bağımlı veya bağımsız olma anlamı ilgilendirir. Şimdi bunu, örnekler üzerinde değerlendirelim:

(1) “Benim mutlu olmamı istiyorsan, söylediklerimi yap.

Herkese yardımcı ol, her zaman güler yüzlü davran, soru soranlara *bildiğince açık ve anlaşılır cevaplar ver.”*

Bu iki cümleden ilki şartlı, ikincisi sıralı birleşik cümledir. İkinci cümle, ilk cümleyi açıklamaktadır. İkisini yapı ve anlam bakımından değerlendirdiğimizde ise, bağımlı – sıralı birleşik cümle grubu diyebiliriz.

SONUÇ:

Yapılan araştırmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Bağımlı cümleleri değerlendirirken karşımıza çıkan cümle grubu terimi, araştırmamızda ulaştığımız önemli verilerden biridir. Cümle üstü çalışmalarda birbiriyle anlam ilişkisi taşıyan cümleler, bu grupları oluşturmaktadır. Ancak gramerimiz, cümlede bittiği için, cümle grupları incelenmiyor.

2. Öğrencilerin okuma güçlüğü çekme sebeplerinden biri de, cümle gruplarının sınırlarını fark etmemektir. Anlamın cümlede bittiğini zanneden öğrenciler, birbiriyle ilişkili cümleleri birleştiremiyor ve daha da önemlisi paragraf düzeyinde anlam bütünlüğünü sağlayamıyor. Hatta üniversite sınavlarında öğrencilerimizin paragraf sorularını yapmada zorlanmasının temelinde de bu eksiklik yatıyor olabilir.

3. Sonuçta yapı-anlam bakımından cümleleri incelediğimiz bu makalemizde, basit ve birleşik olarak yapılarına göre ayrılan cümleleri, anlamlarına göre bağımsız ve bağımlı şeklinde yeniden tasnif ettik. Tasnif sırasında gördük ki, bağımlı cümleler, kendi aralarında cümle grupları oluşturuyor.

4. Cümle gruplarını bir gramer başlığı olarak dil bilgisi kitaplarına eklersek, hem bu konudaki bilimsel bir boşluğu doldurmuş, hem de eğitimdeki anlama zorluklarını gidermiş olacağız.

Kaynakça:

Üstünova, Kerime (1998) *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*, Alfa Yayın Dağıtım , İstanbul.

Vardar, Berke (1988) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Kitabevi, Birinci Basım, İstanbul.